

A Study on The Inscriptions of Praising God in The Title Pages of Persian and Arabic Lithographic Books of Munshi Nawal Kishore Publication During 19th and 20th Centuries in India

Marziyeh Jalaei¹, Seyed Reza Hosseini²

¹ M.A. Art Research, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran.

² Assistant Professor, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

(Received: 04.03.2022, Revised: 24.04.2022, Accepted: 16.05.2022)

<https://doi.org/10.22075/AAJ.2022.26492.1140>

Abstract:

Munshi Nawal Kishore's publication is an important center in India due to collecting and publishing many Persian and Islamic books and resolving the needs of many Muslim countries in the world and the Indian subcontinent. The name of its founder, Munshi Nawal Kishore, is always glorified in world of publications around the world. Since the 1840s a new style of lithography was created in India. This style is based on designing a title page, in the form of inscriptions, with significant features that make the page as valuable as a work of art. Thus, in this article, we aim to study the text of inscriptions with the content of praising God as a part of the title page's decoration in the Persian and Arabic books of Munshi Nawal Kishore publication. The article uses a descriptive-analytical method and library-based research has been carried out through careful analysis of the existing literature. The findings reveal that the inscriptions praising God in Arabic manuscripts only encompass Quranic verses and contain a variety of verses that is related to the message of the books. In the Persian books, on the other hand, the praising God is inscribed in Persian literary sentences which, based on the content and subject of the book, have added to the aesthetic aspects of the pages. Also, the elegance of the phrase structure of the inscriptions is admirable due to the skill of scribes in designing the letters' composition coherently and its gentle and eye-catching rhythm as well as creating an imaginary and ethereal space. In addition to the Arabic books, the Quranic verses are used in Persian books, too.

Keywords: Lithography, Munshi Nawal Kishore, India, Title Pages, Inscriptions.

---

¹ Email: marziyehjalaei@gmail.com

² Email: rz.hosseini@shahed.ac.ir

How to Cite: Jalaei, M., Hosseini, S. (2022). 'A Study on The Inscriptions of Praising God in The Title Pages of Persian and Arabic Lithographic Books of Munshi Nawal Kishore Publication During 19th and 20th Centuries in India', *Journal of Applied Arts*, 1(4), (doi: 10.22075/aaj.2022.26492.1140)

بررسی مضامین کتیبه‌ی ستایش پروردگار در صفحه عنوان کتاب‌های چاپ سنگی فارسی و عربی چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور در قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی در هند*

مرضیه جلائی^۱، سیدرضا حسینی^۲

^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

^۲ استادیار، گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۲/۰۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۲/۲۶)

<https://doi.org/10.22075/AAJ.2022.26492.1140>

مقاله علمی-پژوهشی

چکیده

چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور در هندوستان به دلیل گردآوری و چاپ بسیاری از کتاب‌های فارسی و اسلامی و برطرف نمودن نیاز بسیاری از کشورهای مسلمان در جهان و شبه قاره‌ها بسیار مورد اهمیت بوده و همواره نام و یاد منشی-نول کشور در عالم چاپ در دنیا می‌درخشد. از دهه‌ی ۱۸۴۰ میلادی شیوه‌ی نوینی در چاپ سنگی کتاب‌ها در هند به-وجود آمد. این شیوه مبتنی بر طراحی صفحه عنوان در قالب کتیبه‌ها، همراه با ویژگی‌هایی شاخص است، که همچون یک اثر هنری مجرد حائز اهمیت بوده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی مضامین و محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار به عنوان بخشی از تزیینات صفحه عنوان در کتاب‌های فارسی و عربی چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور انجام گرفته است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی وبا بهره‌گیری از روش اسنادی انجام شده است. جامعه پژوهش مشتمل بر ۲۰ تصویر است که به صورت غیر احتمالی برگزیده شده است. نتایج پژوهش گویای این است که کتیبه‌های ستایش پروردگار در کتاب‌های عربی تماماً شامل آیه‌های قرآن است که می‌توان به تنوع بی‌شمار و درایت به پیام مندرج در رابطه با کتاب اذعان داشت. در کتاب‌های فارسی عبارات ستایش پروردگار به زبان فارسی و جملاتی ادیبانه به کاررفته که با توجه به موضوع و محتوای کتاب بر جنبه‌ی زیباشناختی صفحات افزوده است. علاوه بر آن ظرافت موجود در ساختار عبارت کتیبه، به دلیل مهارت کاتب در طراحی منسجم حروف و ریتم آرام و چشم‌نواز و ایجاد فضای مثالی و خیالی قابل تحسین است. همچنین در خصوص محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار آیه‌های قرآن علاوه بر کتاب‌های عربی در کتاب‌های فارسی نیز دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: چاپ‌سنگی، منشی‌نول کشور، هندوستان، صفحه عنوان، کتیبه

* این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد مرضیه جلائی با عنوان «بررسی خوشنویسی و ترکیب بندی صفحه عنوان کتاب های چاپ سنگی فارسی و عربی (چاپخانه منشی نول کشور) در قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی در هند» به راهنمایی دکتر سید رضا حسینی در دانشکده هنر، دانشگاه شاهد است.

¹ Email: marziyejalaei@gmail.com

² Email: rz.hosseini@shahed.ac.ir

با روی کار آمدن چاپ سنگی در آخرین سال‌های سده ی هجدهم میلادی در اروپا توسط آلوتیس زنه‌فلدر^۱ گام جدیدی در تولید کتاب آغاز می‌شود. با ورود چاپ سنگی به شرق از جمله هند در اواخر قرن ۱۹م، به دلیل ویژگی‌ها و مزیت‌های آن در حیطه‌ی پرداختن به خوشنویسی، تصویرسازی و تزیینات همچون کتاب‌های خطی، صنعت چاپ سربی را از میدان خارج می‌کند. این تحول سرآغازی برای هنرنمایی کاتبان و هنرمندانی می‌شود که پیش از این در کارگاه‌های کتاب‌آرایی مشغول به خلق آثار هنری و کتاب‌های خطی بودند. چاپخانه‌های متعددی در هند به چاپ کتاب‌های فارسی و عربی می‌پرداختند. اما چاپخانه‌ی منشی‌نول‌کشور به دلیل گردآوری و چاپ بسیاری از کتاب‌های فارسی و اسلامی و برطرف نمودن نیاز بسیاری از کشورهای مسلمان در جهان و شبه قاره‌هند بسیار مورد اهمیت بوده و همواره نام و یاد منشی‌نول‌کشور^۲ در عالم چاپ در دنیا می‌درخشد. چنان‌که از منشی‌نول‌کشور به عنوان شخصیتی فرهیخته و نوآور در تاریخ چاپ و نشر و به‌خصوص چاپ سنگی در هند و از خادمان بزرگ زبان فارسی در جهان یاد می‌شود. وجود صفحه عنوان با ترکیب‌بندی شاخص در کتاب‌های هند و به‌ویژه چاپخانه‌ی منشی‌نول‌کشور از ابداعات و دستاوردهای هنرمندان هندی در قرن ۱۹م. محسوب می‌شود که ویژگی‌های بصری و ترکیب‌بندی و عبارت‌هایی در قالب کتیبه‌هایی که شامل ستایش پروردگار، اطلاعات نشر کتاب شامل معرفی کتاب، عنوان کتاب، نام پدیدآورندگان (مؤلف و مترجم)، حامی چاپ، چاپخانه، سال نشر و شهر محل انتشار است؛ آن‌ها را از کتاب‌های مناطق دیگر از جمله ایران متمایز ساخته است. صفحات مذکور با طراحی و

تزیینات خاص خود بی‌شک علاوه بر مضمون، از لحاظ کیفیات بصری و زیبایی‌شناختی نیز بسیار ارزشمند می‌باشند. پژوهش حاضر با هدف بررسی مضامین و محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار به عنوان بخشی از تزیینات صفحه عنوان در کتاب‌های فارسی و عربی چاپخانه‌ی منشی‌نول‌کشور انجام گرفته است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌ها است. الف: «محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار در صفحه عنوان کتاب‌های فارسی و عربی چاپخانه‌ی منشی‌نول‌کشور چیست؟» ب: چه رابطه‌ای میان محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار در کتاب‌های فارسی و عربی چاپخانه‌ی منشی‌نول‌کشور وجود دارد؟ در این پژوهش پس از ذکر پیشینه و روش تحقیق، به ترتیب جایگاه کتیبه‌ها، چاپخانه‌ی منشی‌نول‌کشور و دو گروه کتیبه‌هایی از آیه‌های قرآن و کتیبه‌هایی ادیبانه در مدح و ستایش پروردگار در قالب جدول بررسی شده است. در نهایت کتاب‌شناسی آثار بررسی شده، مربوط به جامعه‌ی آماری در قالب جدول و تصاویر صفحات عنوان ارائه شده است.

باتوجه به بررسی‌های انجام شده در مورد موضوع حاضر، می‌توان اذعان داشت که تاکنون تحقیق جامعی در زمینه‌ی صفحه عنوان کتاب‌های مذکور و مبحث کتیبه‌های موجود در صفحه عنوان‌های مذکور صورت نگرفته است. از این‌رو نیاز به مطالعه‌ی دقیق بر روی کتاب‌های چاپخانه منشی‌نول‌کشور امری ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر، می‌تواند برای پژوهشگران و دانشجویان حوزه هنر و طراحان مفید واقع گردد.

پیشینه پژوهش

سیدمصطفی حسین نقوی، «سیف جاییسی» در کتاب «منشی نول کشور. حیات و خدمات» (مرکز تحقیقات

فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران. (۲۰۱۰) صرفاً اطلاعاتی پیرامون زندگی منشی‌نول- کشور و خدمات و کتاب‌های چاپ شده در چاپخانه‌ی وی آورده است. شهروز مهاجر ۱۳۹۱ در ترجمه کتاب « چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان »، به نتایج تحقیق اولمپیادا شگلوا در خصوص تأثیرات نسخه‌های خطی بر کتاب‌های چاپ سنگی و با تأکید بر آثار چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور پرداخته است و نگاهی کلی به ساختار کلی صفحه‌عنوان‌ها صورت گرفته است. مجموعه مطالعات شگلوا در مقاله با عنوان «تأثیر نسخه‌های خطی بر کتاب‌های چاپ سنگی فارسی هند در قرن نوزدهم» به چاپ رسیده است.

برخی از مقالاتی که در رابطه با منشی‌نول کشور است در قالب چندین کتاب با عناوین زیر چاپ شده است: کتاب غلامی جلیسه ۱۳۹۴ با عنوان، منشی‌نول کشور، خادم نشر فارسی. همچنین در کتاب نامه منشی غلامی جلیسه ۱۳۹۴، مجموعه مقالات همایش نقش منشی‌نول کشور در گسترش زبان و ادبیات فارسی در جهان با عنوان، خطاطان و خوشنویسان چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور، منشی‌نول کشور و خدمات ادبی ایشان، خدمات کاتبان هندو به زبان و ادب فارسی، یادبود منشی‌نول کشور، به چاپ رسیده است. این مجموعه مقالات بسیار کلی بوده و در تمامی آثار هیچگونه بررسی و پژوهشی در حیطه‌ی صفحه‌آرایی و ویژگی‌های بصری صفحات کتاب‌های مربوطه صورت نگرفته است. از این‌رو نگارنده در این پژوهش می-کوشد با جستجو در در کتابخانه‌های داخل و مشاهده آثار شاخص و انتخاب کتاب‌های چاپخانه‌ی منشی‌نول- کشور به مقوله‌ی صفحه‌عنوان این کتاب‌ها و با تأکید بر مضمون کتیبه‌های به کار رفته در آن‌ها بپردازد.

روش پژوهش

نوع پژوهش از نظر هدف بنیادی- نظری و از منظر ماهیت و روش توصیفی- تحلیلی است. مهم‌ترین ابزار جهت گردآوری اطلاعات که اتکای اصلی آن به روش اسنادی است، تهیه برگه شناسه و مشاهده و بهره گیری از ابزار پویشگری نوین می باشد. همچنین از جدول‌ها و فرم‌های محقق ساخته استفاده می‌شود. بر اساس هدف تحقیق در آغاز تعداد ۱۰۰ کتاب از نمونه‌های موجود کتاب‌های فارسی و عربی چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور از کتابخانه‌های ملی، مجلس و فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی گردآوری و بر اساس اهداف تحقیق به روش غیراحتمالی ۲۰ نمونه کتاب انتخاب شده است. سپس با مراجعه به صفحه‌عنوان‌ها، کتیبه‌های موردنظر شناسایی شده است. همچنین روش تحلیل داده‌های پژوهش نیز از نوع کیفی است.

مختصری پیرامون تاریخچه‌ی چاپ سنگی در

هند

هندوستان با دارا بودن ارزشمندترین نسخه‌های خطی فارسی و عربی و نیز کتاب‌های چاپ سنگی و سربی در جهان شناخته می‌شود. درخصوص تاریخ شروع چاپ سنگی در هند اختلافات بسیاری وجود دارد. چاپ سنگی در شبه‌قاره در ۱۸۲۳م. آغاز به کار کرد و شرکت هند شرقی چاپخانه‌های اولیه سنگی را در شهرهای مدارس^۲، بمبئی^۴ و کلکته^۵ دایر کرد. به دلیل راه‌اندازی فنی آسان چاپخانه سنگی، در عرض سه سال در ۱۸۲۶م. اولین چاپخانه خصوصی سنگی در بمبئی به نام «مطبع فریدونجی سهرابجی دستور» به وجود آمد. در آن سال کتاب گلستان سعدی در کلکته و یکسال بعد در همان‌جا بوستان سعدی به چاپ رسید (Aqeel, 2009:16). همچنین نیل گرین^۶ در

۲۱). در سال‌های بعد با ساخت یک ماشین چاپ دستی و تهیه مقداری سنگ چاپخانه‌ی خود را در لکهنو که از قدیم مرکز علم و دانش بود؛ تأسیس کرد. در همین زمان روزنامه‌ی اُوده اخبار^{۱۵} را که نشریه‌ای سیاسی، اجتماعی، علمی و ادبی بود به‌زبان اردو تأسیس کرد و نخستین شماره‌ی آن در ۲۶ نوامبر ۱۸۵۸م. منتشر شد (سلطانی فر، ۱۳۹۵: ۴۸). اُوده اخبار به معتبرترین نشریه هند بدل گردید و نقش زیادی در نهضت ادبی هند و شکل‌گیری حرکت‌های مردمی برای اتحاد هندوها و مسلمانان داشت. قابل توجه است این روزنامه در کشورهای عربستان، ایران، عراق و افغانستان شهرت یافت (عامر، ۱۳۸۱: ۱۷۷). منشی‌نول برای انتشار خبرهای جدید نمایندگانی در سراسر هند و بعضی کشورهای اروپایی و آسیایی مقرر کرده بود. این نمایندگان همچنین در پی نسخه‌های خطی و نایاب بودند و آن‌ها را برای چاپخانه می‌فرستادند. در انگلستان پروفیسور ای ایچ پالمرس^{۱۶} نماینده‌ی روزنامه بود. وی خبرهای آن منطقه را برای منشی‌نول کشور می‌فرستاد. از آن جمله خبرهای مربوط به شاه قاجار به‌طور مفصل در روزنامه چاپ شده است (حسین نقوی، ۲۰۱۰: ۷۳). منشی‌نول کشور به دلیل خدمات ارزنده‌ای که در سال‌های فعالیتش داشته است سمبل وحدت اجتماعی هند دانسته می‌شود (توکلی، ۱۳۹۵: ۳۰). نکته جالب دیگر این‌که ناصرالدین شاه که در سال ۱۸۸۸م. از هند بازدید کرد، هدف از سفرش را دیدار با نایب‌السلطنه و منشی‌نول- کشور اعلام کرد (sabiri, 1953: 117)

نکته حائز اهمیت این‌که «دوره زمانی قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم دوران اوج و رونق چاپخانه‌ها در شبه‌قاره هند بود. علاوه بر این، هند در این زمان مرکزی جهت سفارشات چاپ کتاب کشورهای اطراف

مقاله «سنگ‌هایی از باوریا» می‌نویسد: «چاپ سنگی در هند به واسطه هنری آرچر^۷ در ۱۸۳۰م. در شهر [لکهنو]^۸ که مرکز چاپ سنگی بود، رونق گرفت (۱۳۹۱: ۳۲). قابل ذکر است تعداد چاپخانه‌هایی که در هند روزگاری به چاپ کتاب‌های فارسی می‌پرداختند بی‌شمار است که با گذشت زمان و وقایع مختلف از بین رفته‌اند و امروز تنها از طریق کتاب‌های موجود می‌توان به وجود آن‌ها در گذشته و اهمیت آن‌ها در حفظ و گسترش زبان و ادب فارسی پی‌برد. باتوجه به موضوع این پژوهش و نقش به‌سزای منشی‌نول کشور در حوزه‌ی چاپ سنگی و همچنین اشاعه‌ی زبان فارسی در این‌جا به‌طور اختصاص به چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور پرداخته خواهد شد.

منشی‌نول کشور

منشی‌نول کشور (۱۸۹۵-۱۸۳۶م.)، ناشر، روزنامه‌نگار، مترجم، شاعر و فارسی‌پژوه شبه‌قاره هند است (تصویر^{۱۷}). او فرزند جمناداس بهارگو^۹ (جمنا پرشادبارگو) در سوم ژانویه ۱۸۳۶م. ۱۲۵۲ق. شهر کوچک بستوی^{۱۰} در مجاورت شهر علیگره^{۱۱} (ایالت مستقل عصر بریتانیایی که امروزه به اوتار پرادش^{۱۲} شناخته می‌شود) در خانواده‌ای هندو متعلق به طبقه کایست^{۱۳} دیده به‌جهان گشود^{۱۴}. (Karagozoglu, 2015). او پس از گذراندن مقدمات علوم در مکتب-خانه وارد کالج آگره شد و مهارت‌های بسیاری در زمینه‌ی زبان‌های اردو، سانسکریت، هندی، عربی، فارسی و انگلیسی کسب کرد. منشی‌نول کشور از همان دوران تحصیل به دلیل علاقه‌مندی به مقاله‌نویسی و روزنامه‌نگاری پیرامون جریان‌ات اصلاح‌گرا و چاپ آن‌ها در روزنامه‌ها، از جمله روزنامه‌ی مشهور و بانفوذ سفیر آگره خیلی زود به شهرت رسید (حسین نقوی، ۲۰۱۰:

هند همچون نواحی قفقاز، آسیای میانه، کاشغر، بخارا و افغانستان بود که از فقدان امکانات چاپ در این کشورها خبر می‌داد. حتی گفته می‌شود کتاب‌های فارسی چاپ سنگی کشور هند از کتاب‌های فارسی چاپ ایران پرشمارتر بوده است. در نتیجه چاپخانه منشی‌نول کشور تنها کلید تجارت علمی و ادبی در منطقه جنوب آسیا و آسیای میانه بود و بدون وجود مرکزی مثل آن هیچ فردی نمی‌توانست به عرصه یادگیری و دانش وارد شود» (Sharar, 1994: 107). منشی با چاپ کتاب‌هایی با موضوعات مختلف مانند قرآن، تفاسیر قرآنی، حدیث، ادبیات، لغت‌نامه، تاریخ، مذهب، آیین و سنن اسلامی و فقهی و فلسفی و از اخلاق و تصوف تا طب و ریاضی و موسیقی و خوشنویسی و ... که پیش‌تر چاپ نشده بودند، کمک شایانی در جهت گسترش علوم و دانش کرد و در حفظ و نگاه‌داری گنجینه‌ی عظیم ادبیات اسلامی که در سرتاسر شبه‌قاره هند پراکنده بود بسیار مثمر ثمر واقع شد.

شایان ذکر است که نیمی از کتاب‌های چاپ‌شده تا هنگام فوت او به زبان فارسی بودند. به‌طوری‌که آثار بسیاری از شعرای به‌نام از جمله حافظ، مولوی، جامی، عطار، سعدی، نظامی، فردوسی، خاقانی و بسیاری از اشعار فارسی شعرای هندی به صورت چاپ سنگی توسط منشی نول بارها تجدید چاپ شده است. وی اهتمام ویژه‌ای در چاپ اشعار فارسی داشته است و این امر نیز یکی دیگر از دلایل شهرت او در گسترش زبان فارسی است. چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور علاوه بر لکهنو در شهرهای بمبئی و کانپور و لاهور، کلکته، اجمیر، پتیاله و جبل‌پور شعبه داشت (حسین نقوی، ۲۰۱۰: ۷۸). با توجه به بررسی‌های صورت گرفته توسط نگارندگان، نمونه‌های بسیاری از کتاب‌های

مذکور در کتابخانه‌ها و مخازن چاپ سنگی ایران موجود است.

ویژگی‌های ساختاری در صفحه‌عنوان کتاب‌های چاپ سنگی چاپخانه‌ی منشی نول کشور

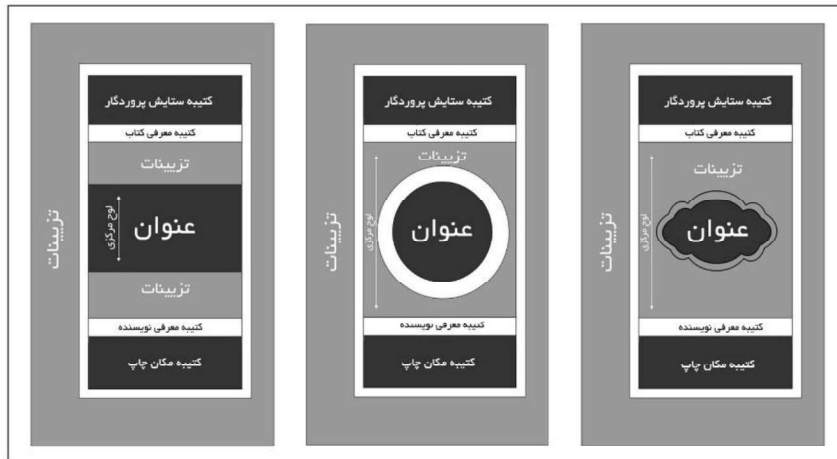
با دستیابی و رواج شیوه‌ی چاپ سنگی، فصل مشترکی برای همکاری میان هنرمندانی که عاملان اصلی تولید نسخه‌های خطی بودند و متخصصان و صنعتگران آغاز شد. زمینه‌ای که نه تنها همکاری بلکه فصلی نو که انتقال تجربیات هنرمندان و میراث کارگاه‌های نقاشی و کتاب‌آرایی را رقم زده و در نتیجه امکان پیوند میان هنر، صنعت و نیز تجربیات و ابداعات جدید هنرمندان فراهم گردید. اگرچه کتاب‌های چاپ سنگی سیاه و سفید هستند، اما می‌توان ساختار زیبا و هماهنگ را که برگرفته از نسخ خطی است، در آنها مشاهده کرد. در ارتباط با خصوصیات ظاهری کتاب‌ها، اطلاعاتی شامل مؤلف، عنوان و محل نشر در نخستین کتاب‌های انتشار یافته در لکهنو، کانپور^{۱۷} و حتی بمبئی^{۱۸}، همانند نسخه‌های خطی در خاتمه‌ی کتاب (انجامه یا ترقیمه) درج می‌شد. بدین‌گونه ساختار و بخش‌های دیگر نسخه‌های خطی مانند صفحه‌آرایی و تزیینات، در کتاب‌های چاپ سنگی هم رعایت می‌شد. از جمله قطع، شماره‌ی کتاب، اندازه‌ی نوشته‌ها، نوع خطوط، و غیره در کتاب‌های مختلف یکسان و دارای ساختاری مشترک است. اما از دهه ۱۸۴۰ به بعد در مراکز اصلی نشر کتاب در هند شیوه‌های نوینی به‌وجود آمد. در این شیوه‌ی جدید صفحه‌عنوان به کتاب‌های چاپ سنگی اختصاص داده شد. به‌طوری‌که بین ساختار نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی تفاوت چشم‌گیری ایجاد گردید. درحالی‌که صفحه نخست در کتاب‌های خطی خالی بود مشخصات نویسنده، عنوان، مکان و زمان انتشار در

آن قید شد. درحقیقت تبدیل شدن صفحه عنوان به صفحه نخست، یکی از ویژگی‌های شاخص کتاب‌های آن زمان محسوب می‌شود که آن را از دیگر مناطق متمایز می‌سازد. بی شک دست‌آورد بزرگ چاپچی‌های هندی رسیدن به یک ساختار جدید در صفحه‌آرایی کتاب‌های چاپ سنگی، در دهه‌ی ۱۸۴۰م. در لکهنو است. این سبک با داشتن ویژگی‌های شاخص از مهم‌ترین ابداعات هنرمندان چاپ سنگی هند محسوب می‌شود (شگلو، ۲، ۳۹۱: ۱۱۰).

در این سبک پیوند ناگسستنی و ساختار زیبا و هماهنگ بین تمامی اجزا و عناصر، محصول پیروزی هنرمندان و به عبارتی همواره زیربنا و منشأ تمامی هنرهای وابسته به کتاب‌آرایی و هدف مشترک همه اساتید خوشنویس، نقاش، مذهب، صحاف و ... برای دستیابی به زیبایی متعالی، لذت‌بخشیدن به جان و روح انسان بوده است. بدون تردید نتیجه‌ی این پیوند به خوبی در طراحی صفحات عنوان حلول یافته است. چنان‌که در صفحات عنوان کتاب‌های چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور بین تمامی اجزا و بخش‌ها شامل تزیینات (زنجیره گیاهی)، کتیبه‌ها از جمله ستایش پروردگار، اطلاعات کتاب‌شناسی (اطلاعات درباره کتاب، عنوان کتاب و تاریخ نشر، اطلاعات درباره مؤلف و ناشر و محل نشر) وجود دارد. در بررسی کیفیت بصری کتاب‌ها صفحه‌ی عنوان با کادری عریض احاطه گردیده و با انبوهی از آرایه‌های گیاهی پوشیده شده است. در اغلب صفحات مذکور، حاشیه‌ی سمت راست به دلیل باریک بودن، با نقوشی مجزا از سایر بخش‌های کادر تزیین شده و جهات دیگر حاشیه از تنوع نقوش بیشتری برخوردار است. همچنین در بسیاری از صفحات شاهد خلاقیت در استفاده از فرم‌های مثبت و منفی و حتی تقابل‌های دوگانه در بخش میانی و یا

تصویر ۱- منشی‌نول کشور، (منبع: www.awazthevoice.in)

تصویر ۲- نحوه تقسیم بندی و قرارگیری کتیبه‌ها در صفحه عنوان کتاب های منشی نول کشور، (منبع: نگارندگان)

بود و همچنین تأثیر زیادی بر ساختار و ظاهر کتاب-های چاپ سنگی آسیای میانه گذاشت» (شگلو، ۱۳۹۱: ۱۱۱).

افزون براین، وی در مورد متن کتیبه‌ی ستایش خداوند در مورد کتاب‌های فارسی بیان می‌دارد که به-ندرت تغییری در مضمون ستایش پروردگار مشاهده می‌شود؛ در صورتی که در این پژوهش، با بررسی کتاب-های فارسی و عربی، تنوع در این کتیبه شناسایی شده است.

بررسی جایگاه کتیبه‌ها

ارج نهادن به خوشنویسی به عنوان شریف‌ترین هنر بصری در جهان اسلام و کتابت قرآن به موضوعی والا برای هنرنامه‌ی هنرمندان خطاط و کتیبه‌نگار تبدیل شد. هنرمندان به واسطه‌ی خوشنویسی به تزیین اماکن مقدس پرداختند و هنر خوشنویسی به یکی از کاربردی‌ترین هنرها در جهان اسلام بدل گردید. «در هنر کتاب‌آرایی، کتیبه، شکل مستطیل‌گونه‌ای است که گاهی در دو سوی آن نیم دایره‌ها و ربع‌دوایر کوچک کشیده باشند. مذهب‌تان کتیبه را بر سر سوره-

کتیبه‌ی ستایش خداوند در صدر صفحه و کتیبه‌ی مکان چاپ در بخش تحتانی صفحه، در فضایی عریض‌تر به نمایش گذاشته شده‌اند. همچنین شایان ذکر است که، کتیبه‌ی معرفی کتاب و ستایش مؤلف در پاره‌ای صفحات به کار نرفته است. خانم شگلو پژوهشگر برجسته‌ی چاپ سنگی فارسی در روسیه، در مقاله‌ی خود با استناد به صفحه عنوان کتاب سکندرنامه (تصویر ۱۹)، که در ۱۳۱۴ق. / ۱۸۴۳م. در چاپخانه‌ی میرحسن رضوی چاپ شده است؛ میرحسن رضوی را به احتمال ابداع‌کننده و یا یکی از ابداع-کنندگان این سبک معرفی می‌کند.

نکته‌ی حائز اهمیت این‌که، با تأسیس چاپخانه منشی-نول کشور در سال ۱۳۲۹ق. / ۱۸۵۸م، دستاورد پیشین چاپچی‌های لکهنو در ساختار و صفحه‌آرایی کتاب‌ها به‌کارگرفته شد و کم‌کم در دهه‌ی ۱۸۶۰ کاستی‌های بصری و ظاهری کتاب‌ها به پختگی دست یافت و از سبک‌های بارز و ثابت در ساختار کتاب‌های چاپخانه‌ی منشی‌نول گردید. شگلو این شیوه را سبک نول‌کشور معرفی می‌کند از این‌رو که: «این سبک به مدت چندین دهه، نماینده‌ی تمام‌عیار چاپ در سرتاسر هند

به صورت کامل برای آشنایی مخاطبان بررسی و سپس تمامی کتیبه‌های موجود در صفحه استخراج شده است؛ و به دیگر صفحات با توجه به هدف و سوال پژوهش حاضر، تنها به محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار در قالب جدول پرداخته می‌شود.

کتاب جامع‌الرموز (تصویر ۳) تألیف شمس‌الدین محمد قهستانی خراسانی مفتی بخارا^{۱۹} (درگذشته ۹۶۰ ه.ق) در باب راهنمایی مسلمانان و اصول عملیه فقه حنفی است.

صفحه عنوان کتاب مذکور از پنج قسمت به ترتیب کتیبه ستایش پروردگار، معرفی کتاب، لوح مرکزی که عنوان بر آن قرار گرفته، ستایش مؤلف و کتیبه مکان چاپ تشکیل شده است. کادر (زنجیره گیاهی) با انبوهی از گل‌های پنج‌پر و برگ‌هایی زیبا در حرکتی پیچش‌وار و ریتمیک پوشیده شده است. حاشیه سمت راست به دلیل باریک‌تر بودن تنها پوشیده از پیچک است.

عنوان کتاب در بخش لوح مرکزی با قلم نستعلیق بر زمینه‌ای آکنده از گل‌ها و برگ‌ها بر روی فرمی ترنج - مانند با نقوش ریز تزئینی نوشته شده است. نکته قابل توجه در این صفحه، فضای مثالی است که طراح با استفاده از فرم ترنج‌گونه مرکزی و تمایز نقوش درونی فرم با قسمت بیرون که آکنده از گل‌ها و پیچک‌هایی درشت و قرینه‌وار می‌باشد؛ ایجاد کرده است. چنان‌که خواننده در اولین صفحه، به رمزگشایی از کل به جزء دعوت می‌شود. رمزگشایی که جامع و کامل است و با عنوان نسبتی فلسفی دارد. در بخش بالا و پایین این ترنج مثالی، فرم بیضی هماهنگ‌کننده کل صفحه بوده و نیرویی استوار بر طراحی پُریچ وخم داده است. متن فرم بیضی فوقانی «المجلد الکامل من» و متن تحتانی «مره الرابعه» را شامل می‌شود (تصویر ۴).

های قرآن و سرفصل‌های کتاب‌ها و جلدسازان در چهار طرف حواشی نزدیک به لبه‌ها رسم کرده و می‌کنند» (مایلهروی، ۱۳۷۴: ۲۸۴). یکی از کاربردهای کتیبه در هنر کتاب‌آرایی، جهت تزئین صفحه عنوان کتاب‌های چاپخانه‌ی منشی‌نول کشور نمود پیدا کرده است. این کتیبه‌ها در بردارنده‌ی آیه‌های قرآن و همچنین عبارت‌هایی نیکو و و شاعرانه در جهت ستایش پروردگارا است. هنرمندان کاتب با درایت تمام توانسته‌اند علاوه بر ارتباط معنادار ترکیب‌بندی متعادل و منسجم برقرار نمایند.

بررسی کتیبه‌های ستایش خداوند در صفحه عنوان کتاب‌ها

با توجه به آنچه آمد، در این بخش به بررسی ۲۰ نمونه از صفحات عنوان کتاب‌های چاپ شده در چاپخانه منشی نول کشور پرداخته خواهد شد. قابل ذکر است برای سهولت و پرهیز از ازدیاد متن، اطلاعات کتاب‌شناسی به تفکیک (عنوان، مؤلف، خاستگاه، موضوع، قالب، سال چاپ، ابعاد کتاب، زبان کتاب، خط و شناسه (نام کتابخانه) توسط نگارندان استخراج شده و اطلاعات به‌دست آمده در جدول جداگانه‌ای آورده شده است.

با توجه به مطالعه و تحلیل صورت گرفته، صفحات در دو گروه متمایز و بر اساس مضمون کتیبه‌ها طبقه‌بندی و بررسی می‌شوند.

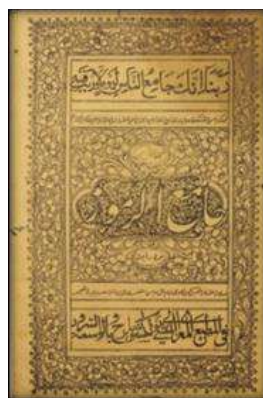
- گروه اول: کتیبه‌هایی از آیه‌های قرآن.
- گروه دوم: کتیبه‌هایی ادیبانه در مدح و ستایش پروردگار.

گروه اول کتیبه‌های آیه‌های قرآن کریم

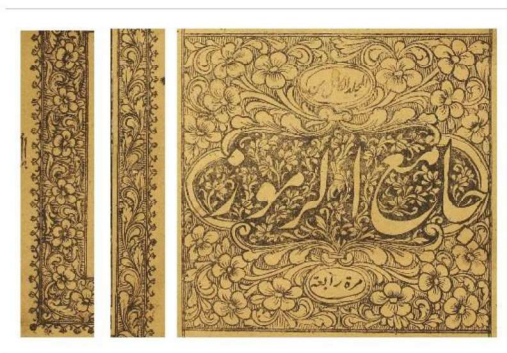
در این قسمت به منظور پرهیز از طولانی شدن مطلب، تنها ویژگی‌های بصری صفحه عنوان یکی از کتاب‌ها

کتیبه ستایش پروردگار آیه‌ای از سوره‌ی آل عمران در صدر صفحه با خط نسخ است. همچنین سایر عبارات کتیبه‌ها نیز به زبان عربی نگاشته شده است که در قالب جدول شماره ۱ استخراج و ترجمه شده است.

صدر صفحه با خط نسخ است. همچنین سایر عبارات کتیبه‌ها نیز به زبان عربی نگاشته شده است که در قالب جدول شماره ۱ استخراج و ترجمه شده است.

تصویر ۳- جامع الرموز. (منبع: کتابخانه ملی)

تصویر ۴- بخش لوح مرکزی، حاشیه سمت راست و چپ صفحه

جدول ۱- محتوای کتیبه‌های صفحه‌های عنوان کتاب جامع‌الرموز (منبع: نویسندگان)

کتیبه‌ها	عبارات بازخوانی شده و ترجمه متن کتیبه	تصویر کتیبه
کتیبه ستایش پروردگار	رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ ترجمه: «پروردگارا، محققا تو تمام مردم را در روزی که هیچ شبهه در آن نیست جمع سازی. (آل عمران، آیه ۹)	
کتیبه معرفی کتاب	نحمدک یا من عنایه کفایه و هدایتیه وقایه علی ما وقفنا (ظ. وقفنا) بطبع الكتاب المغنی للفقهاء أولی الأکباب و هو لعلم الفقه کنز من الكنوز أعنی ترجمه: سپاس تو را که توجهت بسنده است و هدایات پناه، چنان‌که توفیقمان دادی تا این کتاب را که بی‌نیاز کننده‌ی فقیهان صاحب خرد و گنجی از گنج‌های علم فقه است.	
کتیبه معرفی مؤلف	للعلامه الفهمه شمس‌الدین محمد بالاهتمام التمام من الفضلا الذین بذلوا جهدهم فی تصحیحه ترجمه: اثر علامه فهیم شمس‌الدین محمد و به اهتمام دانشمندانی که در تصحیح آن همت گماردند.	
کتیبه مکان چاپ	فی مطبع المعزی الی المنشی‌نولکشور مایرج بالوسعه السرور	

همراه ترجمه و عنوان سوره و شماره آیه و تصویر آن بیان گردیده است. این رویکرد حاصل منزلت قرآن از سوی هنرمندان است.

در ادامه با عنایت به بخش‌های گذشته و بحث اصلی پژوهش پیش رو که شناخت و بررسی مضمون کتیبه‌های ستایش پروردگار است، در جدول شماره ۲ به صورت مجزا به کتیبه‌هایی با مضمون آیه‌های قرآن به

جدول ۲. گروه اول. توصیف کتیبه‌های ستایش پروردگار با مضمون آیه‌های قرآن کریم (منبع: نویسندگان)

ردیف	عنوان کتاب	عبارات بازخوانی شده و ترجمه متن کتیبه	سوره و شماره آیه	تصویر کتیبه
۱	جامع الرموز (تصویر ۶)	رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ ترجمه: پروردگارا، محققاً تو تمام مردم را در روزی که هیچ شبهه در آن نیست جمع سازی	آل عمران، آیه ۹	
۲	بشرح - المواقف (تصویر ۷)	قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ وَ رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا ترجمه: بگو هر کس طبق روش و خلق و خوی خود عمل می‌کند پروردگار شما! آنها را که راهشان نیکوتر است بهتر می‌شناسد	الاسراء، آیه ۸۴	
۳	جامع عباسی (تصویر ۸)	وَ مَا آتَيْتُكُمْ الرَّسُولَ فَخَذُوهُ وَ مَا نَهَيْتُكُمْ عَنْهُ فَاتَّبَعُوا ترجمه: آنچه پیامبر به شما داد بگیریید و از آنچه منعتان کرد باز ایستید	حشر، آیه ۷	
۴	فتاوی عالیگیری (تصویر ۹)	هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ترجمه: این [کتاب] برای مردم بینش بخش و برای قومی که یقین دارند رهنمود و رحمتی است	جاثیه، آیه ۲۰	
۵	مکاشفات رضوی شرح مثنوی معنوی (تصویر ۱۰)	فَأَيُّهَا تَوَلَّوْا فِئْتُمْ وَ جِهَالَهُ ترجمه: هر کجا رو کنید وجه (روی) خداست	بقره، آیه ۱۸۶	
۶	أنوار الرحمن لتتویر الجنان (تصویر ۱۱)	وَ أَوْفُوا بِأَمْرِ إِلَهِ إِلَهِ إِنْ إِلَهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ترجمه: و کارم را به خدا می سپارم خداست که به [حال] بندگان [خود] بیناست	غافر، آیه ۴۴	
۷	تتمه الخواشی فی إزاله الغواشی (تصویر ۱۲)	وَ مَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ ترجمه: جز خدا توفیقی نیست	هود، آیه ۸۸	
۸	مختصر الوقایه مترجم (تصویر ۱۳)	وَ مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ ترجمه: و هر کس به خدا توکل کند او برای وی بس است	طلاق، آیه ۳	
۹	حیات القلوب (تصویر ۱۴)	كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ وَ قَدْ آتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا ترجمه: این گونه از اخبار پیشین بر تو حکایت می‌رانیم و مسلماً به تو از جانب خود قرآنی داده‌ایم	طه، آیه ۹۹	
۱۰	عرایس البیان فی حقایق - القرآن (تصویر ۱۵)	تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَ الْقُرْآنِ الْمُبِينِ ترجمه: این است آیات کتاب [آسمانی] و قرآن روشنگر	حجر، آیه ۱۰	

همان‌طور که از یافته‌های جدول فوق حاصل می‌شود، این نکته قابل شناسایی است که وجود آیه‌های قرآن تنها در کتاب‌های عربی به کار نرفته و در کتاب‌های فارسی نیز نمود یافته است. این نوع رویکرد در صفحات علاوه بر جنبه‌ی زیبایی‌شناسانه‌ی آن‌ها، مؤید منزلت قرآن از سوی هنرمندان و ارزش بخشیدن بر حضور و مدح پروردگار در اولین صفحه و صدر آن و سرآغازی برای مطالعه‌ی کتاب‌های مذکور است.

گروه دوم کتیبه‌های ادیبانه در مدح و ستایش پروردگار

«هنگامی که سخن از هنر اسلامی به میان می‌آید، تصویری از اصل روحانیت و معنویت امور حاصل می‌شود که نوآوری و خلاقیت هنری از تجلیات این اصل به‌شمار می‌رود. خوشنویسی اسلامی تعادلی است حیرت‌انگیز میان تمام اجزاء و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی آن؛ تعادل میان مفید و مورد مصرف بودن از یک سو و پویایی و تغییر شکل یابندگی آن از سوی دیگر. تعادل میان «قالب و محتوا» که با آراستگی و ملایمت تام و تمام می‌تواند شکل مناسب را برای معانی مختلف فراهم آورد» (نبوی، ۱۳۸۱: ۵۳). در خط علاوه‌بر این - که هندسه‌ی معمول که ترسیم اشکال و اجسام است مراعات می‌شود، خطاط رعایت اشکال هندسه‌ی مرموز و پیچیده‌ای را در ضمن ترکیب کلمه و جمله و سطر بندی عبارات باید بنماید، که از آن تعبیر به هندسه روحانی می‌شود و به واسطه همین هندسه روحانی است که روح و طبع را به عالمی از صفا و روحانیت سوق می‌دهد» (فضائلی، ۱۳۷۰: ۳۴). بنابراین خوشنویسی در حکایت از ذات حق، می‌کوشد همزمان که از معنا و مفاهیم مقدس سخن می‌گوید، صورت ظاهری خود را نیز در بیانی معنوی به زیباترین

شکل ترسیم نماید. بر این اساس آنچه شایان توجه و در خور تحسین است، نگاه دقیق کاتب به ریتم موجود در واژه‌ها و ارتباط آن با درون‌مایه‌ی کتاب است که از محسنات کتیبه‌ها محسوب می‌شود. در رابطه با صورت ظاهری آن چه مسلم است، کتیبه‌های مذکور با خط نستعلیق و با ترکیبی زیبا و دلنشین و قرارگیری حروف مشابه در یک کرسی و با فواصل مناسب نگاشته شده است. در خوشنویسی حضور حروف دایره‌ای شکل چون «ن» در تلطیف حروف و نزدیک‌تر کردن آن به عالم مثالی بسیار مهم است. در گذشته هنرمند کاتب اگرچه نسبت به خوشنویس، صرفاً به دلیل تولید کتاب و نه اثر و قطعه‌ی خوشنویسی از مهارت هنری کمتری برخوردار بوده اما به اصول خوشنویسی واقف بوده که با مشاهده‌ی آثار این موضوع مشهود است چنانکه در تصویر ۵ خوشنویس با دانش و درایت به حروف گرد، مشابه و تکرار آن‌ها در جهت یکسان‌نویسی و در عین حال ایجاد فضای مثالی و خیالی قطعه زیبایی را کتابت نموده است.

تصویر ۵- نمونه کتیبه ستایش پروردگار با دانش به حروف گرد و یکسان‌نویس (منبع: کتابخانه ملی)

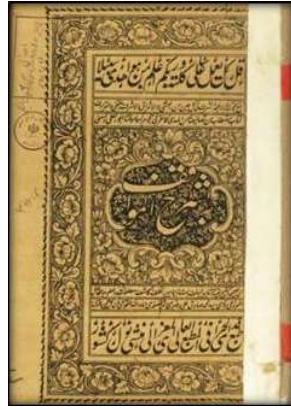
در رابطه با مضمون کتیبه‌ها می‌توان به روشنی ارتباط آن‌ها را با محتوای کتاب شناسایی کرد. به عنوان نمونه، کتیبه‌ی به‌کار رفته در کتاب انیس‌المعالجین و الفاذا لادویه میزان الادویه با توجه به موضوع طبابت کتاب‌ها به روشنی قابل دریافت است. همچنین در کتاب حُسن و عشق عبارت کتیبه با توجه به مضمون ادبی کتاب با جمله‌ای ادیبانه و شاعرانه خودنمایی می‌کند. در جدول شماره ۳ کتیبه‌ها در کتاب‌های فارسی به همراه تصویر آن‌ها استخراج شده است.

جدول ۳- توصیف کتیبه‌های ستایش خداوند در کتاب‌های فارسی (منبع: نویسندگان)

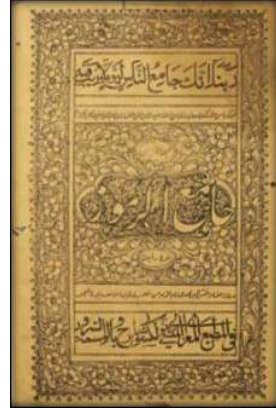
شماره	عنوان کتاب	عبارات بازخوانی شده	تصویر کتیبه
۱	اخلاق جلالی (تصویر ۱۶)	بعون توفیق متعالی لایزالی یمن و فیض عالی بهمالی	
۲	اخلاق ناصری (تصویر ۱۷)	بعون صناع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و زمان	
۳	انیس المعالجین (تصویر ۱۸)	بیمن فیض شافی بر حق مزیل علل و امراض مطلق	
۴	سکندرنامه (تصویر ۱۹)	بیمن توفیق خدای بی‌مثال نمکین فرمای معنی شیرین مقال	
۵	حسن و عشق (تصویر ۲۰)	به حسن توفیق عشق آفرین و بلبل زار با عروس رنگین گل تازه بهار	
۶	دیوان رسوا (تصویر ۲۱)	بفیض چمن آرای کن فکان تازگی افزای ریاض و جهان	
۷	الفاذالادویه میزان الادویه (تصویر ۲۲)	بیمن فیض شافی بر حق و مزیل و علل و امراض مطلق	
۸	بهارستان جامی (تصویر ۲۳)	به عون رنگین فرمای ریاض رضوان و خندان نمای بستان و دران	
۹	بحاشیه- العبدالحکیم (تصویر ۲۴)	به عون من انطق لسان الانسان بالمنطق الفصیح البیان	
۱۰	کلیات خاقانی (تصویر ۲۵)	بیمن فیض جاودانی حکیمی سخن بر زبان آفرین تعالی شانه	

تصویر ۸- جامع عباسی. (منبع: کتابخانه مجلس)

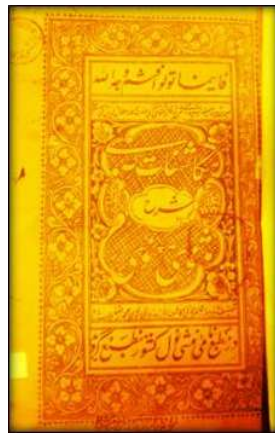
تصویر ۷- بشرح المواقف. (منبع: کتابخانه ملی)

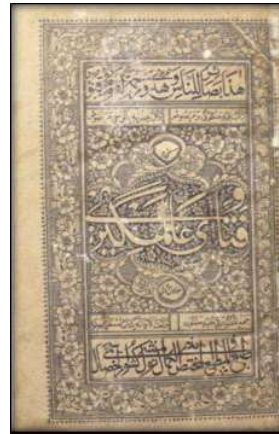
تصویر ۶- جامع الرموز (منبع: کتابخانه ملی)

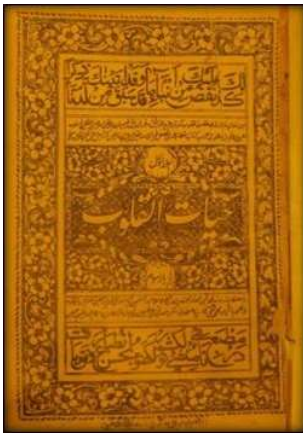
تصویر ۱۱- انوارالرحمن لتنويرالجنان. (منبع: کتابخانه ملی)

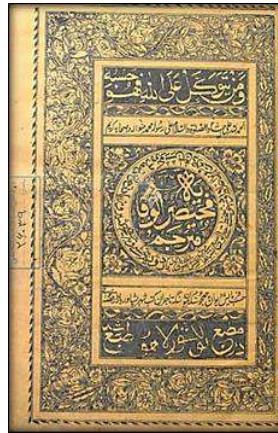
تصویر ۱۰- مکاشفات رضوی. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

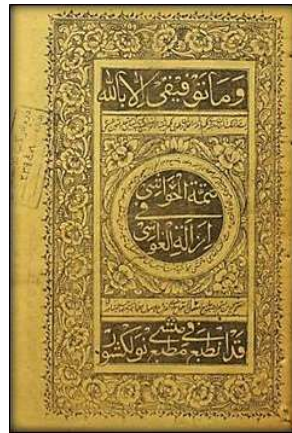
تصویر ۹- فتاوی عالمگیری. (منبع: کتابخانه ملی)

تصویر ۱۴- حیات القلوب. (منبع: کتابخانه ملی)

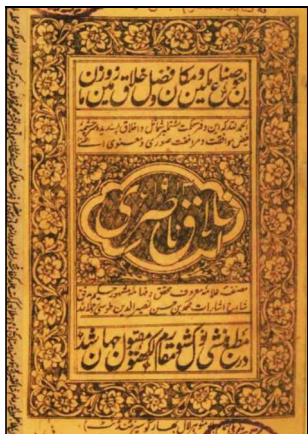

تصویر ۱۳- مختصرالوقایه مترجم. م (منبع: کتابخانه ملی)

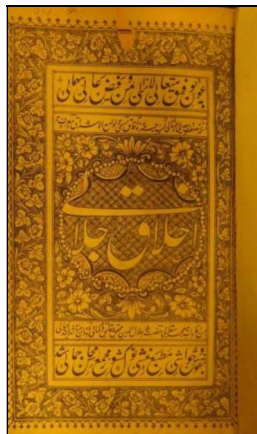

تصویر ۱۲- تتمه الخواشی فی ازاله الغواشی. (منبع: کتابخانه ملی)

تحلیل بررسی مضامین کتیبه‌ی ستایش پروردگار
در صفحه‌عنوان کتاب‌های چاپ سنگی فارسی و
عربی چاپخانه‌ی مثنوی‌نول کشور در قرن ۱۹ و ۲۰

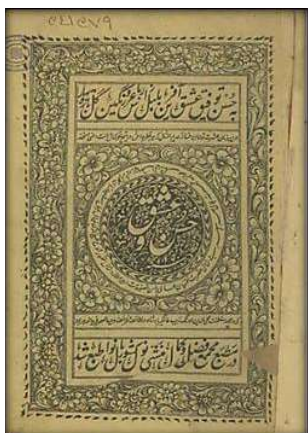
تصویر ۱۷- اخلاق ناصری. (منبع: کتابخانه مجلس)

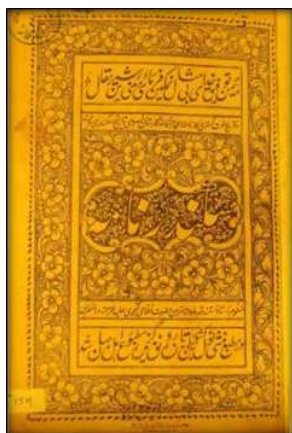
تصویر ۱۶- اخلاق جلالی. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

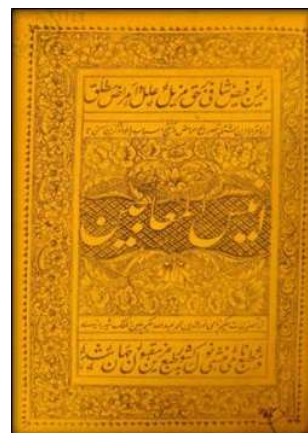
تصویر ۱۵ - عرایس البیان فی حقایق القرآن. (منبع: کتابخانه ملی)

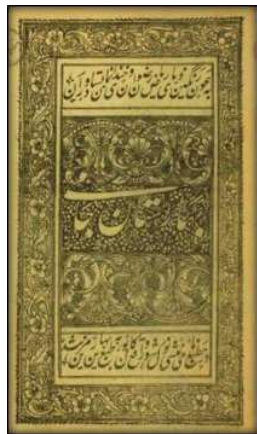
تصویر ۲۰- حسن و عشق. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

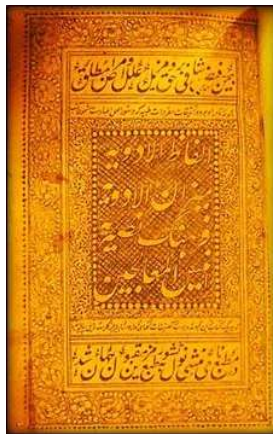
تصویر ۱۹- سکندرنامه. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

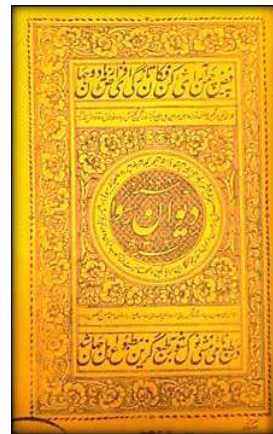
تصویر ۱۸- انیس المعالجین. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

تصویر ۲۳- بهارستان جامی. (منبع: کتابخانه ملی)

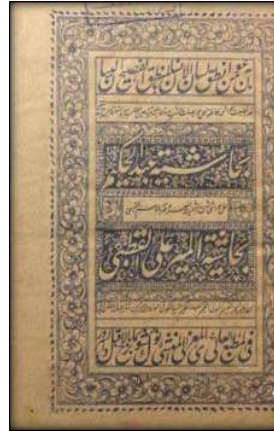
تصویر ۲۲- الفاذا الادویه میزان الادویه فرهنگ نصیریة انیس المعالجین. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

تصویر ۲۱- دیوان رسوا. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

تصویر ۲۵- کلیات خاقانی. (منبع: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی)

تصویر ۲۴- بحاشیه عبدالحکیم بحاشیه المیر علی القطبی.

(منبع: کتابخانه ملی)

آثار جهت مطالعه و آشنایی خوانندگان تنظیم شده است.

در پایان با توجه به بررسی‌های صورت گرفته بر نمونه‌های منتخب از جامعه پژوهش، جدول کتاب‌شناسی

جدول ۴- کتاب‌شناسی آثار بررسی شده، (کتاب‌های مربوط به کتابخانه فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی به صورت مختصر کلمه

«فرهنگستان» درج شده است) (منبع: نویسندگان)

شماره	عنوان	نام خالق اثر	خاستگاه	موضوع	قالب	سال چاپ	ابعاد کتاب	زبان	خط	شناسه
۱	جامع الرموز	شمس‌الدین محمدالخراسانی	ایران	فقه حنفی	نثر	۱۳۰۹ق/ ۱۸۹۱	۱۷*۲۶/۵	عربی	نستعلیق	کتابخانه ملی
۲	بشرح‌المواقف	قاضی عضدالدین ایچی	ایران	کلام	نثر	۱۸۷۷م/ ۱۲۹۳ق.	۱۶/۵*۲۵	عربی	نستعلیق	کتابخانه مجلس
۳	جامع عباسی	شیخ بهایی	ایران	فقه شیعی	نثر	-	۱۷*۲۶/۵	فارسی	نستعلیق	مجلس
۴	فتاوی عالمگیری	نظام برهانپوری	هند	فقه اهل سنت	نثر	۱۳۰۸ق/ ۱۸۹۰	۲۰*۳۲	فارسی	نسخ	کتابخانه ملی
۵	مکاشفات رضوی	محمدرضا لاهوری	ایران	شرح مثنوی	نثر	۱۸۷۷/ ۱۲۶۶ق/	۱۷/۵*۲۶/۵	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان
۶	انوارالرحمن لتویرالجنان	محمد نورالله بن محمد مقیم‌الدین	هند	کرامات شاه عبدالرحمن	نثر	۱۹۰۳م/ ۱۳۲۱ق/	۱۷/۵*۲۵/۵	فارسی	نسخ	کتابخانه ملی
۷	تتمه‌الحواشی فی ازاله الغواشی	یوسف بن محمد القریافی	-	اصول دین اسلام	نثر	۱۸۷۵	۱۷/۵*۲۶/۵	عربی	نسخ	کتابخانه ملی
۸	مختصرالوقایه مترجم	صدرالشریعه	ایران	فقه حنفی	نثر	۱۹۹۳	۱۵*۲۵/۵	فارسی	نستعلیق	کتابخانه ملی
۹	حیات‌القلوب	محمدباقر بن محمدتقی مجلسی	ایران	پیامبران- قرآن قصه‌ها-	نثر	۱۳۳۴ق/ ۱۹۱۶	۱۹/۵*۲۹/۵	فارسی	نسخ	فرهنگستان
۱۰	عرایس‌البیان فی حقایق‌القرآن	شیخ المشایخ روزبهان بقلی	ایران	تفسیر قرآن	نثر	-	-	عربی	-	کتابخانه ملی
۱۱	اخلاق جلالی	محمد بن اسعد دوانی	ایران	اخلاق اسلامی	نثر	۱۳۱۴ق/ ۱۸۹۶م	۱۸*۵/۲۷	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان
۱۲	اخلاق ناصری	خواجه نصیر طوسی	ایران	اخلاق اسلامی	نثر	۱۹۱۳	۱۸*۵/۲۷	فارسی	نستعلیق	مجلس
۱۳	انیس‌المعالجین	محمد بن عبدالله عین‌الملک شیرازی	ایران	دارونامه‌ها- پزشکی سنتی	نثر	۱۸۸۱/ ۱۲۹۸ق/	۵	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان
۱۴	سکندرنامه	الیاس بن یوسف نظامی	ایران	شعر فارسی	نظم	۱۳۰۴ق/ ۱۸۸۶م	۱۷*۲۶/۵	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان
۱۵	حسن و عشق	نعمت خان عالی	هند	شعر فارسی	نظم	۱۲۶۸ق/ ۱۸۷۵	۱۷*۲۶/۵	فارسی	نستعلیق	مجلس
۱۶	دیوان رسوا	احمد حسن رسوا	هند	شعر	نظم	۱۸۸۱م	۱۷*۲۶/۵	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان
۱۷	الفاظ الادویه	حکیم عین‌الملک شیرازی	ایران	طب اسلامی	نثر	۱۲۹۶ق/ ۱۸۷۷	۱۷*۲۵/۵	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان
۱۸	بهارستان جامی	جامی	ایران	شعر فارسی	نظم	۱۳۲۹ق/ ۱۹۱۱	۱۶/۵*۲۷/۵	فارسی	نستعلیق	کتابخانه مجلس
۱۹	بحاشیه‌العبدالحکیم	عبدالحکیم بن شمس‌الدین سیالکوتی	هند	منطق	نثر	۱۳۰۸ق/ ۱۸۹۰م	۱۹/۵*۲۹/۵	عربی	نستعلیق	کتابخانه ملی
۲۰	کلیات خاقانی	بدیل بن علیخاقانی	ایران	شعر فارسی	نظم	۱۳۰۹ق/ ۱۸۹۲	۱۹/۵*۲۹	فارسی	نستعلیق	فرهنگستان

نتیجه‌گیری

بی‌تردید نقش منشی‌نول کشور در جهت توسعه و گسترش و انتشار زبان‌های عربی و به‌ویژه فارسی در عالم چاپ بر اهل دانش پوشیده نیست. وی با چاپ کتاب‌هایی با موضوعات مختلف اسلامی و ادبیات فارسی کمک شایانی در جهت گسترش علوم و دانش کرد.

در این میان در راستای ساختار جدید در صفحه‌آرایی کتاب‌های چاپ سنگی درهند، ویژگی‌های بصری صفحات عنوان در کتاب‌های چاپخانه‌ی منشی‌نول - کشور نیز با خلاقیت تمام مورد توجه قرار گرفته است. به گونه‌ای که بین تمامی اجزا و بخش‌های صفحات عنوان شامل، تزئینات (زنجیره گیاهی)، کتیبه‌ها از جمله ستایش پروردگار، اطلاعات کتاب‌شناسی (معرفی کتاب، عنوان کتاب و تاریخ نشر، اطلاعات درباره مؤلف و ناشر و محل نشر) پیوند ناگسستنی و ساختار زیبا و هماهنگ وجود دارد.

بررسی صفحه‌عنوان کتاب‌های چاپخانه‌ی منشی‌نول - کشور نشان می‌دهد صفحه از کادری عریض پوشیده از گل و بوته احاطه شده است. داخل این کادر به پنج یا گاهی سه بخش در قالب کتیبه تقسیم شده و عنوان در قسمت مرکزی قرار گرفته است. ترکیب کتیبه‌ها به ترتیب شامل: کتیبه‌ی ستایش پروردگار، کتیبه‌ی معرفی کتاب، کتیبه‌ی معرفی و ستایش مؤلف و مکان چاپ اثر است. با نگاه در این آثار، چشم دائماً در حال چرخش است و هیچ‌گونه توقف بصری در هیچ قسمت از صفحه وجود ندارد و همه چیز در نظمی متعالی است. در این پژوهش با بررسی ۲۰ نمونه از صفحه‌عنوان کتابها این نکته آشکار است که هنرمندان و کاتبان کتاب‌های مذکور با درایت به آیه‌های قرآن

کریم و پیام مندرج در آن به زیبایی و پربار کردن فضای معنوی صفحات پرداخته‌اند.

در ارتباط با محتوای کتیبه‌ی ستایش پروردگار در صفحه‌عنوان کتاب‌های فارسی و عربی می‌توان گفت، در کتاب‌های عربی آیات متنوع از قرآن کریم شامل، آیه‌هایی از سوره‌های مبارکه آل عمران، بقره، طه، طلاق، الاسراء، حشر، حجر و غافر می‌باشد. این خود حاکی از اعتقاد و ایمان هنرمندان و منزلت قرآن نزد آنان بوده که از دل و جان به قلم آمده است.

کتیبه‌های کتاب‌های فارسی برخلاف نظر خانم شگلوا پژوهشگر برجسته چاپ سنگی، بسیار غنی و متنوع هستند. این کتیبه‌ها شامل عبارت‌هایی ادیبانه، ساده و روان و آمیخته با حس شاعرانه و لطافت زبان و ادبیات فارسی در مدح و ستایش خداوند است. همچنین ظرافت و نظم موجود در ساختار جملات، به دلیل مهارت کاتب در طراحی منسجم حروف و ریتم آرام و چشم‌نواز و ایجاد فضای مثالی و خیالی قابل تحسین است.

افزون بر این آنچه اهمیت دارد، انتخاب و نگارش هوشمندانه‌ی عبارت‌های درخور با توجه به موضوع و مضمون کتاب توسط هنرمندان و کاتبان می‌باشد. این مسئله، علاوه بر ارزش جنبه‌ی تزئینی و زیبایی-شناختی، منجر به تقدس و نفاست صفحات مذکور شده است. همچنین آیات قرآن علاوه بر صفحه‌عنوان کتاب‌های عربی، در کتاب‌های فارسی از جمله فتاوی‌ی عالمگیری، جامع عباسی، مکاشفات رضوی و انوار الرحمن نیز وجود دارد. اما کتاب‌های عربی به طور کامل آیه‌های قرآن را شامل می‌شود. در نهایت می‌توان به کاربرد آیه‌های قرآن در کتاب‌های فارسی و عربی با توجه به مضمون کتاب پی برد.

در ارتباط با محدودیت‌ها و پیشنهادات حاصل از پژوهش نیز باید بیان کرد که گاه مشاهده می‌شود در مورد برخی از موضوعات، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در مقابل، در خصوص موضوعاتی چون پژوهش حاضر، به دلیل کم یا پراکنده بودن اطلاعات و منابع، تحقیقات بسیار اندکی انجام شده؛ که شایسته

است چنین آثار ارزشمندی بیشتر مورد توجه قرار گیرند. از این رو پیشنهاد می‌شود با مطالعه نظرات کارشناسان و انجام تحقیقات میدانی، کتاب‌های دیگر از چاپخانه منشی‌نول کشور که در مخازن کتابخانه‌های مختلف موجود می‌باشند؛ بررسی شده و ویژگی و وجوه زیباشناختی این آثار مورد بررسی قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

1. Alois Senefelder.
2. Kishore Munshi Newal. (در این خانواده لفظ «منشی» به عنوان پیشوندی قبل از اسم می‌آید).
3. Madaris.
4. Mumbai.
5. Kolkata.
6. Nile Green (استاد تاریخ در دانشگاه) UCLA.
7. Henry Archer.
8. Lucknow.
۹. JamnadasBahargou. داس، به هندی معادل واژه «غلام» فارسی است که در پسوند بسیاری از اسامی هندی می‌آید. مانند اسامی فارسی «غلام علی» و ...
10. Bestavi.
11. Aligarh
12. Uttar Pradesh.
۱۳. کایست‌ها به طبقه‌ی اجتماعی‌ای در هند منتسب هستند که در مشاغلی مرتبط با قلم همچون قرائت، نویسندگی، چاپ، صحافی و... اشتغال داشتند.
۱۴. به نقل از منابع مختلف نیاکان او در خدمت پادشاهان مغول به کار دیوانی مشغول بودند و به سبب علاقه و اشتیاقشان به دانش و پژوهش بسیار مورد توجه دربار بودند.
15. Awadh Akhbar.
۱۶. استاد زبان هندی در کالج سنت جانس دانشگاه کمبریج
17. Kanpur.
18. Mumbai (Bombay).
۱۹. فقیه حنفی، زاهد، عالم، مدرس، ادیب و شاعر تولد و وفات: (۹۶۷ - ...) قمری محل تولد: مشخص نیست. وی فقیه حنفی، زاهد، عالم، مدرس، ادیب و شاعر ملقب به ابو حنیفه ثانی، به جهت تسلطی که بر فقه حنفی داشت. وی مفتی بخارا بود. مدتی از سوی والیان ازبک به قضاوت بخارا منصوب شد و در آنجا به تدریس و تقریر فقه پرداخت. با ملا عصام‌الدین، از بزرگان سده نهم هجری، مصاحب بود. تاریخ درگذشت او در مراجع و مآخذ به اختلاف ذکر شده است. او در مزار خواجه بهاء‌الدین نقشبند دفن شد. از آثار وی: «جامع‌الرموز»، در شرح «النفایة مختصرالوقایة» صدرالشریعه ثانی عبیدالله بن مسعود حنفی، در فقه؛ حاشیه بر حاشیه سید شریف جرجانی بر «شرح‌الشمسیة»؛ «مقدمه الصلوة» به نظم؛ «رساله در دلالت» به عربی، در منطق؛ حاشیه بر «شرح آداب‌البحث»؛ شرح «رساله صلوة»، که آن را فرزند او کمال‌الدین محمد در ۹۶۷ ق املاء نمود.

فهرست منابع

- توکلی، محمد (۱۳۹۵)، منشی‌نول کشور (۱۸۹۵-۱۸۳۶)، در "منشی‌نول کشور، خادم نشر فارسی"، مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب.
- حسین نقوی، مصطفی «اسیف جایی» (۲۰۱۰)، منشی‌نول کشور حیات و خدمات، ترجمه: خان محمد صادق مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران.
- شگلو، اولمپیادا (۱۳۹۱)، تاریخچه چاپ سنگی فارسی در هند، نقل در "فلور، ولیام ام. چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان، ترجمه: شهروز مهاجر"، تهران: پیکره.
- شگلو، اولمپیادا. (۱۳۹۱)، تأثیر نسخه‌های خطی بر کتاب‌های چاپ سنگی فارسی هند در قرن نوزدهم، نقل در "فلور، ولیام ام. چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان، ترجمه: شهروز مهاجر"، تهران: پیکره.
- فضالی، حبیب‌الله (۱۳۷۰)، تعلیم خط، تهران: سروش.
- عامر، خان محمد (۱۳۸۱)، منشی‌نول کشور و روزنامه نگاری، نامه پارسی، ۳: ۱۸۴-۱۷۳.
- گرین، نیل (۱۳۹۱)، سنگ‌هایی از باواریا، نقل در "فلور، ولیام ام. چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان، ترجمه: شهروز مهاجر"، تهران: پیکره.
- هروی، نجیب مایل (۱۳۷۴)، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- نبوی، سید عباس (۱۳۸۱)، هنر و ماوراء الطبیعه، تهران: معارف.

- Sharar, Abdul Halim. (1994) Lucknow: The Last Phase an Oriental Culture, .UK, Oxford University Press.
- Aqeel, Moinuddin, (2009). Commencement of Printing in the Muslim World: A View of Impact on Ulama at Early Phase of Islamic Moderate Trends, Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies, 2-2, pp. 10-21.
- Karagozoglu, Berna. (2015) Naval Kishore Basininin Farsça'ya Olan Hizmet ve Katkıları. International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic., Vol. 10 Issue 4, pp.619-626.
- Sabiri, Imdad. (1953). Tarikh-I Sihafat-I Urdu, cited in Stark, Delhi, Sabirah Book.